

ZBIGNIEW NAWROCKI*

 <https://orcid.org/0000-0002-4584-7921>

W SPRAWIE PROPONOWANYCH NOWYCH USTALEŃ
NA TEMAT KOŚCIOŁA POFRANCISZKAŃSKIEGO W TORUNIU**

Abstract

On the Proposed New Findings
Regarding the Post-Franciscan Church in Toruń

The text constitutes a commentary on the text by Monika Jakubek-Raczkowska and Juliusz Raczkowski, published in *Zapiski Historyczne*, with regard to the dating of the final expansion of the Church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary in Toruń to the present form, which extended the church to include the earlier southern wing of the monastery. Based on various evidence (including information that King Casimir the Great is reported to have listened to the organ allegedly located in the northern matroneum of the completed church in 1343), the above-mentioned authors put forward the hypothesis that the expansion may have been carried out in the first half of the 14th century, that the church had already had its present-day three-nave structure, and that the two analysed fragments of paintings, which are located in the niches of the northern wall of the matroneum, are part of a once large composition related to its medieval function within the church. The author of this commentary upholds the findings of his own research published in print in 1966, that the final expansion of the church took place in a later period, while the paintings of the present-day matroneum, analysed by Monika Jakubek-Raczkowska and Juliusz Raczkowski, did not ornament the matroneum, but a room or rooms upstairs in the monastery's south wing.

Keywords: Toruń, Middle Ages, Church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary in Toruń, Franciscans, matroneum, organ, Protestants, wall paintings, communication within the church

* Badacz niezależny

 zb-nawrocki@wp.pl

** Komentarz do artykułu: Monika JAKUBEK-RACZKOWSKA, Juliusz RACZKOWSKI, *Nowe ustalenia w zakresie funkcji i wystroju empory kościoła pofranciszkańskiego w Toruniu*, *Zapiski Historyczne* t. 85: 2020, z. 1, s. 163–185, DOI: <http://dx.doi.org/10.15762/ZH.2020.06>.

Nadesłany 21.04.2021; Nadesłany po poprawkach 10.08.2022; Zaakceptowany 12.08.2022

Monika Jakubek-Raczkowska i Juliusz Raczkowski w artykule pt. *Nowe ustalenia w zakresie funkcji i wystroju empory kościoła pofranciszkańskiego w Toruniu* starają się udowodnić, że dwa fragmenty malowideł znajdujących się we wnękach muru północnego empory w tejże świątyni pochodzą z niegdyś dużej kompozycji związanej z jej średniowieczną funkcją. Twierdzą, że dzisiejszą trójnawową bryłę z emporą w nawie północnej kościół miał już przed rokiem 1343, tzn. przed rokiem, w którym według nich król Kazimierz Wielki słuchał gry na organach rzekomo stojących już wtedy na obecnej emporze tego kościoła. Według Raczkowskich przed tą datą (1343 r.) nastąpiła faza prac budowlanych, w której „korpus kościoła rozbudowano do układu trzynawowego, wciągając w jego obręb południowe skrzydło klasztoru (krużganek), **którego nie rozebrano, lecz wykorzystano do uformowania przyziemia nawy północnej** [wyróżnienie – Z.N.]. Przestrzeń górnej kondygnacji [...] utworzyła rozległą, wysoką emporę [...] – przedmiot niniejszych rozważań” (s. 165, 168)¹. Według autorów „nierozstrzygniętą do końca kwestią pozostaje [...] dostępność strefy emporowej”, która „w średniowieczu była [...] bezpośrednio skomunikowana ze wschodnim skrzydłem klasztoru” (s. 171). Podają, że istniało jakieś przejście, „które zostało zamurowane [...] – przestało być funkcjonalne w momencie wybicia czynnej do dziś klatki schodowej [...], łączącej emporę z przyziemem kościoła” (s. 171–172). Dalej piszą, że: „W średniowieczu komunikację empory z kościołem zapewniała natomiast zachowana do dziś ośmioboczna wieżyczka schodowa [...]. Wejście do niej z poziomu nawy wiedzie do dziś przez profilowany ostrołuczny portal. Wieżyczka była skomunikowana od strony wschodniej (skosem w grubości muru) z dawnym wejściem do zakrystii, również zachowanym do dziś. [...] W XIV w. wykorzystano jako trakt komunikacyjny na emporę, wykuwając zachowany do dziś otwór” (s. 173). Nie podają jednak, gdzie ten wykuty otwór się znajduje. Następnie informują, że „osobny ciąg komunikacji pionowej zapewniała czynna do dziś wieżyczka schodowa, wiodąca na strych klasztoru i wyżej – na poziom więźby korpusu nawowego, zlokalizowana w zamknięciu czwartego przęsła od wschodu (w obrębie nowożytnego prospektu organowego)” (s. 174–175)². Wymieniają także „inny ciąg – umieszczony wtórnie na osi empory w murze wschodnim”, który „prowadzi na górną kondygnację zakrystii” (s. 175).

Według autorów wspomnianego artykułu „cennym uzupełnieniem wiedzy o pierwotnym wystroju i funkcji empory wydają się dwie drobne pozostałości średniowiecznych polichromii ściennych, zachowane w obrębie empory [...]. Pierwsza z nich zlokalizowana jest we wspomnianej półkolistej wnęce w przeszle wschodnim” (s. 175), druga na ścianie północnej, w obrębie

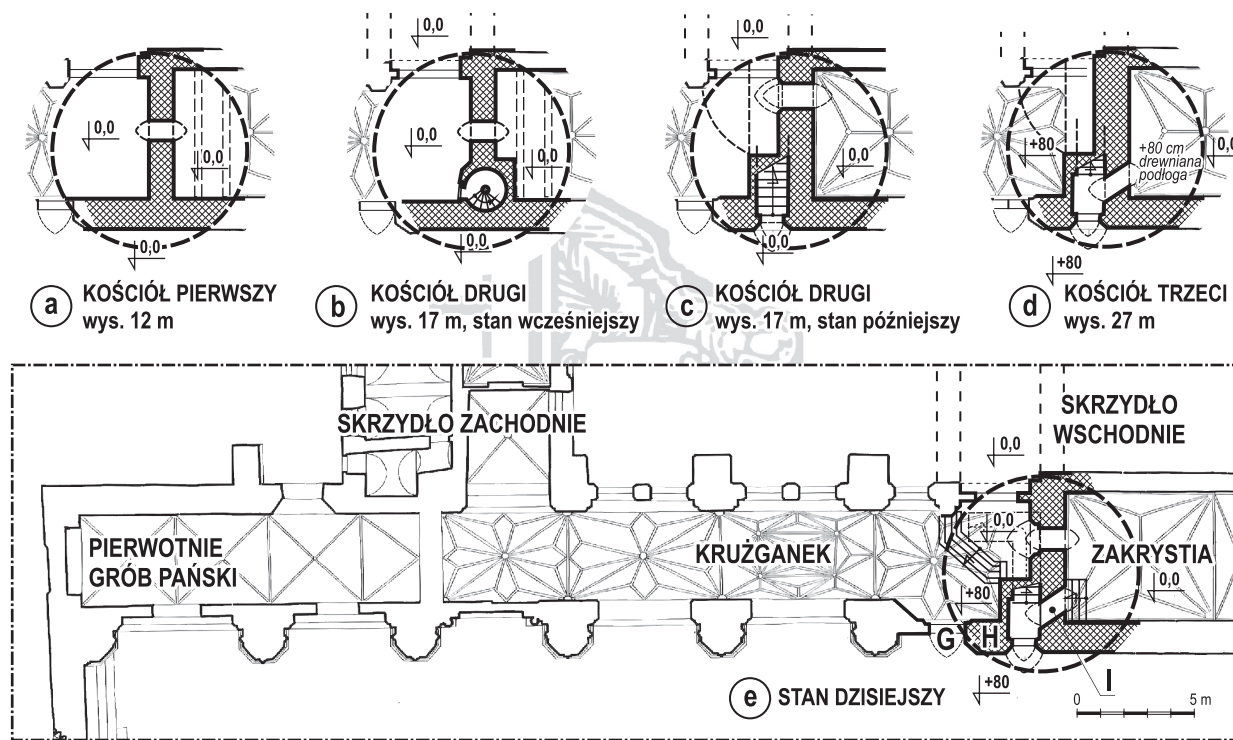
¹ Krużganek i krypta pochodzą z czasu budowy dzisiejszego kościoła, zob. dalej.

² Schody w tej wieżyczce rozpoczynają się około metra powyżej poziomu empory i nigdy nie zaczynały się od poziomu parteru.

obecnego prospektu organowego” (s. 179). Autorzy datują je na ostatnią ćwierć XIV w. (s. 182). W konkluzji proponują „obydwa [...] fragmenty wystroju malarzkiego [...] potraktować w kategoriach nowych źródeł do rekonstrukcji średniowiecznego uzusu franciszkańskiej przestrzeni liturgicznej: malowidło w prospekcie wzmacniałoby [...] tezę o przeznaczeniu oratoryjnym empory, obecność zaś herbu – o jej możliwym szerszym dostępie dla świeckich uczestników nabożeństw w kościele [...]” (s. 183).

W mojej rekonstrukcji budowy tej świątyni³ stwierdzam, że kościół pierwszy miał wysokość około 12 m. Do niego od strony północnej przylegała zachowana do dziś zakrystia ze wschodnim (niezachowanym) skrzydłem klasztoru. Drzwi prowadzące do zakrystii umieszczone były pośrodku jej muru zachodniego (il. 1a). Gdy pierwszy kościół rozbudowano i podwyższono do około 17 m, zbudowano piętro budynku klasztornego, salkę nad zakrystią i prawdopodobnie wzdłuż nich krużganek. Na styku zachodniego muru zakrystii z murem północnym kościoła wbudowano wieżyczkę z kręconymi schodami sięgającymi od parteru do poddasza ówczesnego kościoła (il. 1b, 3E). Po stronie północnej od nawy kościoła, w przedłużeniu zakrystii, zbudowano piętrowe skrzydło południowe klasztoru z zajmującym parter krużgankiem. Jego szerokość jest zachowana w szerokości wschodniego prześła krużganka dzisiejszego. Wzniesiono zachodnie skrzydło klasztoru. Wspomniane niewygodne kręcone schody, znajdujące się na styku muru zachodniego zakrystii i salki nad zakrystią z murem bocznym kościoła, w poziomie parteru wyburzono. W ich miejsce, wzdłuż zachodniego muru zakrystii, zbudowano schody jednobiegowe, sklepione kolebkowo, prowadzące wyciętym profilowanym portalem z kościoła na piętro klasztornego skrzydła wschodniego (il. 1c, 2B1, 3B, 4B). Dolne stopnie schodów rozpoczynały się niżej niż obecnie, w poziomie ówczesnej posadzki kościoła. Te nowe schody zasłoniły drzwi prowadzące do zakrystii, więc wycięto nowe drzwi poniżej arkady schodów (il. 1c, 3A1). Wtedy poziom posadzki leżał około 80 cm niżej niż obecnie. Parter klasztoru połączono z kościołem portalem wyciętym w dzisiejszym prześle wschodnim (il. 1G, 4G). Mur, w którym wycięto portal, jest cieńszy od pozostałych murów kościoła, sięga w górę do poziomu empory, od wschodu dobudowany jest do krawędzi znacznie grubszego muru bocznego nawy głównej (w przedłużeniu muru prezbiterium z pierwszego etapu budowy kościoła), od zachodu jego krawędź obudowana jest murem związanym z filarem kościoła dzisiejszego. Piętro i poddasze klasztornego skrzydła południowego z piętrem i poddaszem skrzydeł wschodniego i zachodniego oraz salki nad zakrystią łączyły

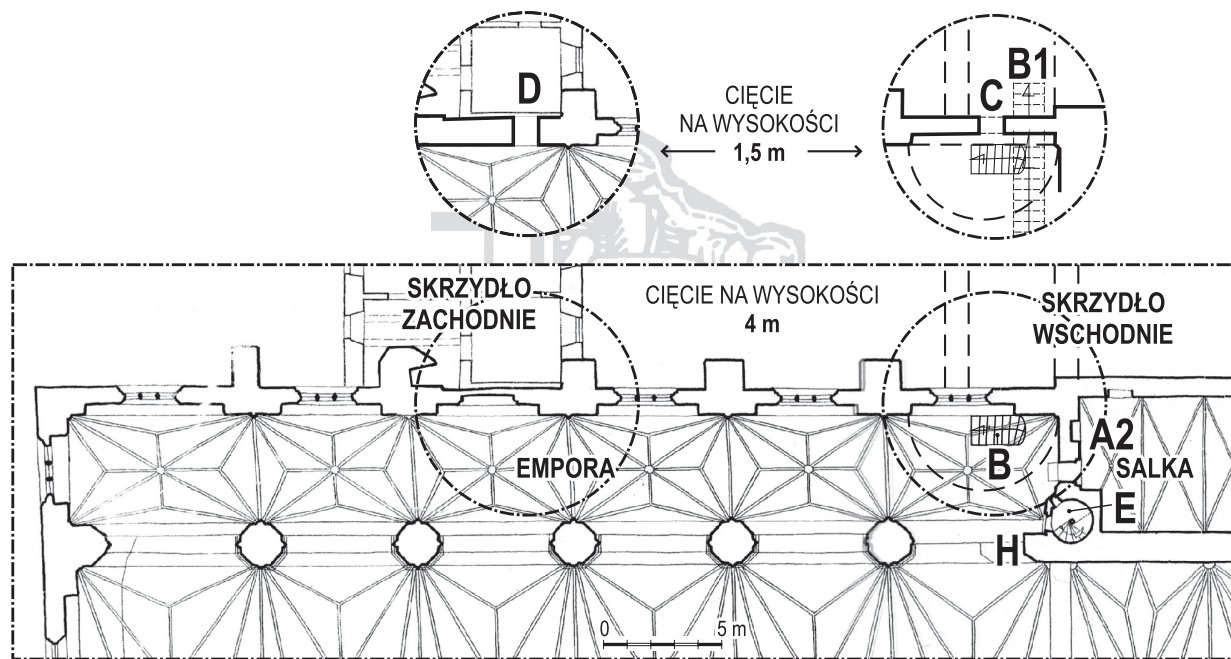
³ Zbigniew NAWROCKI, *Pofranciszkański kościół NMP w Toruniu, Próba rekonstrukcji faz budowy*, Zeszyty Naukowe UMK w Toruniu. Nauki Humanistyczno-Społeczne, z. 21: 1966, nr 2: Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo, s. 47–80.

Il. 1. Kościół NMP w Toruniu, nawa północna, rzut w poziomie krużganek (inventaryzacja pomiarowa, wyk. Zbigniew Nawrocki, 1958)

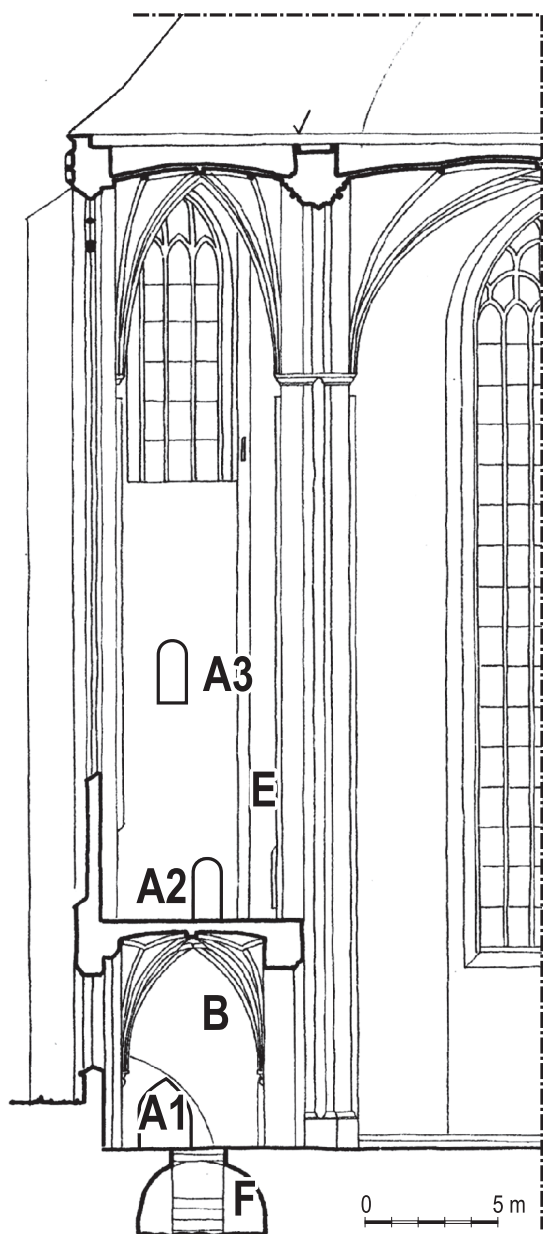
- a — kościół pierwszy, wys. 12 m
- b — kościół drugi, wys. 16 m, stan wcześniejszy
- c — kościół drugi, wys. 16 m, stan późniejszy
- d — kościół trzeci, wys. 27 m

- e — stan dzisiejszy
- G — portal prowadzący z krużganek do kościoła
- H — fragment muru w przedłużeniu muru prezbiterium
- I — ostrołukowe przejście z zakrystii

Il. 2. Kościół NMP w Toruniu, nawa północna, rzut w poziomie empory (inventaryzacja pomiarowa, wyk. Zbigniew Nawrocki, 1958)

B1 — schody prowadzące z kościoła pierwotnie na piętro skrzydła wschodniego, od XVI w. wyprowadzone na emporę B	D — drzwi między piętrami skrzydła południowego i skrzydła zachodniego, zamurowane
C — drzwi między piętrami skrzydła południowego i skrzydła wschodniego, zamurowane	E — kręcone schody
	H — fragment muru w przedłużeniu muru prezbiterium

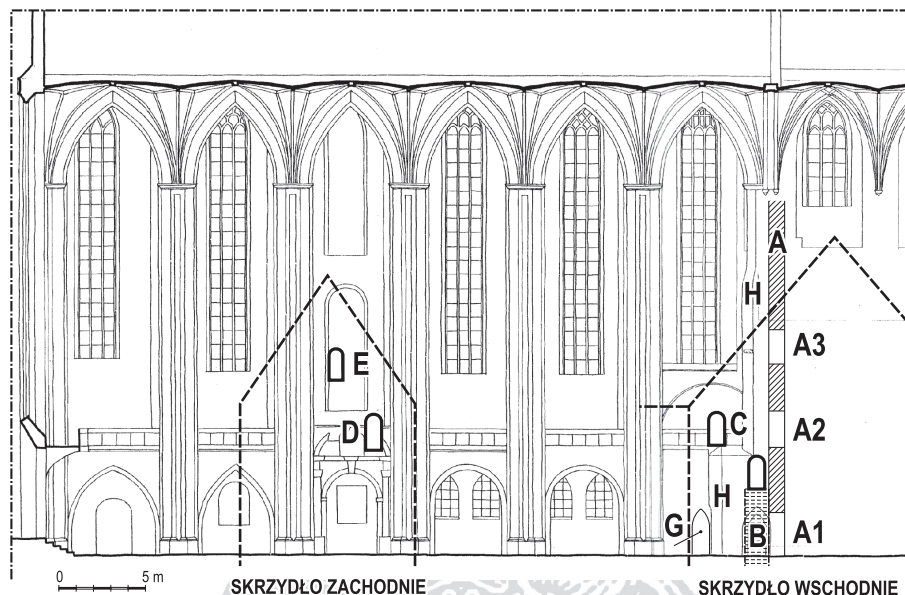

Il. 3. Kościół NMP w Toruniu, przekrój poprzeczny, widok na mur wschodni nawy północnej (inventaryzacja pomiarowa, wyk. Zbigniew Nawrocki, 1958)

A1 — drzwi do zakrystii
 A2 — drzwi do salki
 A3 — drzwi do poddasza

B — schody prowadzące pierwotnie z kościoła na piętro skrzydła wschodniego klasztoru, obecnie na emporę
 E — wieżyczka schodowa
 F — podziemie krużganka

drzwi (obecnie zamurowane) znajdujące się we wnękach w murze północnym i w murze wschodnim nawy północnej kościoła dzisiejszego (il. 2C, 2D, 3A2, 3A3, 4 A2, 4A3, 4C, 4D, 4E).

Il. 4. Kościół NMP w Toruniu, przekrój podłużny, widok w stronę nawy północnej; zaznaczono obszar styku muru północnego z budynkami klasztoru (inventaryzacja pomiarowa, wyk. Zbigniew Nawrocki, 1958)

A — usytuowanie wschodniego muru krużganka i empory	C — drzwi do wschodniego skrzydła klasztoru, pierwotnie prowadzące z piętra skrzydła południowego, zamurowane
A1 — drzwi do zakrystii	D — drzwi między piętrami dawnego skrzydła południowego i skrzydła zachodniego, zamurowane
A2 — drzwi do salki	E — drzwi między poddaszami dawnego skrzydła południowego i skrzydła zachodniego, zamurowane
A3 — drzwi między poddaszami	H — fragment muru w przedłużeniu muru prezbiterium
B — schody pierwotnie prowadzące z nawy głównej na piętro klasztornego skrzydła wschodniego, obecnie prowadzą na emporę	

W wyniku kolejnej kilkietapowej przebudowy kościół otrzymał dzisiejszą trójnawową bryłę. Jego nawę północną z podpiwniczeniem, krużgankiem, Grobem Pańskim i emporą zbudowano w miejscu oraz w przedłużeniu na zachód klasztornego skrzydła południowego⁴. Fragment muru poprzedniego kościoła zachowany jest na styku z prezbiterium do wysokości 15 m i na

⁴ Filary kościoła dzisiejszego między nawami główną a północną swoją częścią południową stoją w miejscu północnego muru kościoła poprzedniego, zaś swoją częścią północną, razem z południowym murem krużganka, stoją w przestrzeni dawnego skrzydła południowego.

nim stoi, szerszy od niego, pierwszy filar międzynawowy kościoła dzisiejszego (il. 1eH, rys. 4H), w nim u dołu wycięty jest portal na schody (il. 4B). Szerokość krużganka poprzedniego zachowana jest w szerokości przęsła wschodniego krużganka dzisiejszego (pod jego wschodnią częścią nie ma podpiwniczenia). To przeszło w czasie prac budowlanych prawdopodobnie umożliwiałoby komunikację klasztoru z kościołem i zakrystią. Posadzki dzisiejszego kościoła i krużganka leżą około 80 cm wyżej, niż znajdują się poziomy parteru w budynkach klasztornych i zakrystii oraz gdzie znajdowała się posadzka w poprzednim kościele. Nowy, wyższy poziom posadzki w krużganku klasztornego skrzydła południowego (nawa północna obecnego kościoła) spowodował, że drzwi do zakrystii stały się zbyt niskie do użytkowania i z nich zrezygnowano il. 1d). Obecnie przy tych drzwiach, od strony krużganka, odtworzono poziom pierwotny i przywrócono wejście do zakrystii (il. 1e). Z podniesionego poziomu przed schodami prowadzącymi z kościoła na piętro klasztoru wycięto w murze zachodnim zakrystii ostrołukowe przejście (il. 1I), którym zakrystia została skomunikowana z kościołem i piętrzem klasztoru⁵.

Podczas rozbudowy kościoła klasztor oraz zakrystia i salka nad zakrystią były użytkowane. Przystępując do końcowego etapu rozbudowy kościoła, wyburzono skrzydło południowe klasztoru z pozostawieniem murów oddzielających użytkowane skrzydła wschodnie i zachodnie oraz mur zachodni zakrystii i salki nad zakrystią. Budując mur północny nawy północnej dzisiejszego kościoła, obudowano nim, cieńsze od niego, mury klasztornego skrzydła południowego (duże półkoliste wnęki, il. 4), stojące na styku ze skrzydłami wschodnim i zachodnim budynków klasztornych ze znajdującymi się w nich drzwiami w poziomie pięter i poddaszy (obecnie zamurowanymi, il. 4 C, D, E, A3). Na tych pozostawionych we wnękach murach znajdują się malowidła będące przyczyną niniejszej polemiki. Uważam, że zdobiły one nie dzisiejszą emporę, lecz pomieszczenie albo pomieszczenia na piętrze klasztornego skrzydła południowego.

W czasach franciszkańskich empora dostępna była tylko z piętra budynków klasztornych (il. 4C, 4D). Żeby się do niej dostać z kościoła, należało schodami przy zakrystii (il. 4B i 2B1) wejść na piętro budynku klasztornego (klauzura) i dopiero z niego na emporę (il. 2C i 4C). W roku 1557 lub 1559 ostatni dwaj franciszkanie oddali kościół miastu, później także klasztor⁶. Nowi gospo-

⁵ Przejście wycięte w murze bocznym schodów w stronę krużganka pochodzi z czasu użytkowania klasztoru przez bernardynów, obecnie jest zamurowane.

⁶ Janusz MAŁĘK, *Kościół Mariacki w Toruniu w okresie protestanckim*, [in:] *Dzieje i skarby kościoła Mariackiego w Toruniu. Materiały z konferencji przygotowanej przez Toruński Oddział Stowarzyszenia Historyków Sztuki przy współpracy Instytutu Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa Uniwersytetu Mikołaja Kopernika (Toruń 14–16 kwietnia 2005)* (Dzieje i Skarby Kościołów Toruńskich, t. 2), red. Katarzyna KLUCZWAJD, Toruń 2005, s. 248–250.

darze, protestanci, przylegające do zakrystii schody, prowadzące z nawy głównej prosto na piętro wschodniego skrzydła klasztoru, wyprowadzili na emporę (stan dzisiejszy, il. 2B) i zamurowali drzwi między emporą a piętrami wschodniego i zachodniego skrzydła klasztoru. Powierzchnię empory powiększyli o dostępny z empory balkon wbudowany w tylnej części nawy głównej (bernardyni po 1724 r. go skrócili) i udostępnił wiernym. Protestanci usunęli lektorium z ołtarzem Piękną Madonny⁷ i tym samym prawdopodobnie ułatwili dostęp z kościoła do prowadzących tylko na emporę schodów przy zakrystii. Wnętrze pobielili. Zaslugą Moniki i Juliusza Raczkowskich jest upublicznienie zachowanych szczątków wystroju malarskiego, z tym zastrzeżeniem, że jak wykazałem, nie dzisiejszej empory, lecz pomieszczeń na piętrze klasztornej skrzydła południowego⁸.

Nawarstwienia architektury można stwierdzić i ustalić ich kolejność. Określenie czasu ich powstania przy braku źródeł archiwalnych pozostaje w strefie szukania analogii, domysłów, własnych przekonań lub szukania efektywnych interpretacji. Pozostaje jednak wiele trudnych pytań. Jeżeli przyjmiemy możliwość budowy dzisiejszego kościoła przed rokiem 1343, albo przed powstaniem malowideł na przyporach datowanych obecnie na lata około 1350–1360, to trzeba pamiętać, że rozbudowa kościoła musiała się rozpocząć odpowiednio wcześniej, że równocześnie z przebudową kościół i klasztor były użytkowane. Można przypuszczać, że budowa nie przebiegała bezproblemowo. Świadczy o tym to, że mur południowy kościoła ma odchylenie, stąd mur zachodni świątyni musiał być wybudowany na nowo, są widoczne różnice kształtu przypór i wątków murarskich. Z kolei jeśli organy w tym kościele znajdowały się już w roku 1343, to skąd przekonanie, że stały one wówczas na dzisiejszej emporze?

BIBLIOGRAFIA

- Jakubek-Raczkowska, Monika and Juliusz Raczkowski. "Nowe ustalenia w zakresie funkcji i wystroju empory kościoła pofranciszkańskiego w Toruniu." *Zapiski Historyczne* 85/1 (2020): 163–185. <http://dx.doi.org/10.15762/ZH.2020.06>.
- Kruszelnicka, Janina. "Dawny ołtarz pięknej Madonny toruńskiej." *Teka Komisji Historii Sztuki* 4 (1968): 5–85.

⁷ Janina KRUSZELNICKA, *Dawny ołtarz pięknej Madonny toruńskiej*, Teka Komisji Historii Sztuki, t. 4: 1968, s. 67–72.

⁸ W moich publikacjach zajmuję się architekturą kościoła z fragmentami zabudowań klasztornych. Wiedza o zachowanym skrzydle zachodnim klasztoru, zakrystii i fragmentach wbudowanych w mur północny dzisiejszego kościoła została poszerzona o odkryte podczas prac budowlanych w latach 10. XXI w. elementy pochodzące z czasów franciszkańskich.

- Małek, Janusz. "Kościół Mariacki w Toruniu w okresie protestanckim." In *Dzieje i skarby kościoła Mariackiego w Toruniu. Materiały z konferencji przygotowanej przez Toruński Oddział Stowarzyszenia Historyków Sztuki przy współpracy Instytutu Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa Uniwersytetu Mikołaja Kopernika (Toruń 14–16 kwietnia 2005)*, edited by Katarzyna Kluczajd, 247–256. Toruń: Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa, Stowarzyszenie Wyższej Użyteczności „Dom Organizatora”, 2005.
- Nawrocki, Zbigniew. "Pofranciszkański kościół NMP w Toruniu. Próba rekonstrukcji faz budowy." *Zeszyty Naukowe UMK w Toruniu. Nauki Humanistyczne i Społeczne* 21/2 (1966): 47–80.

